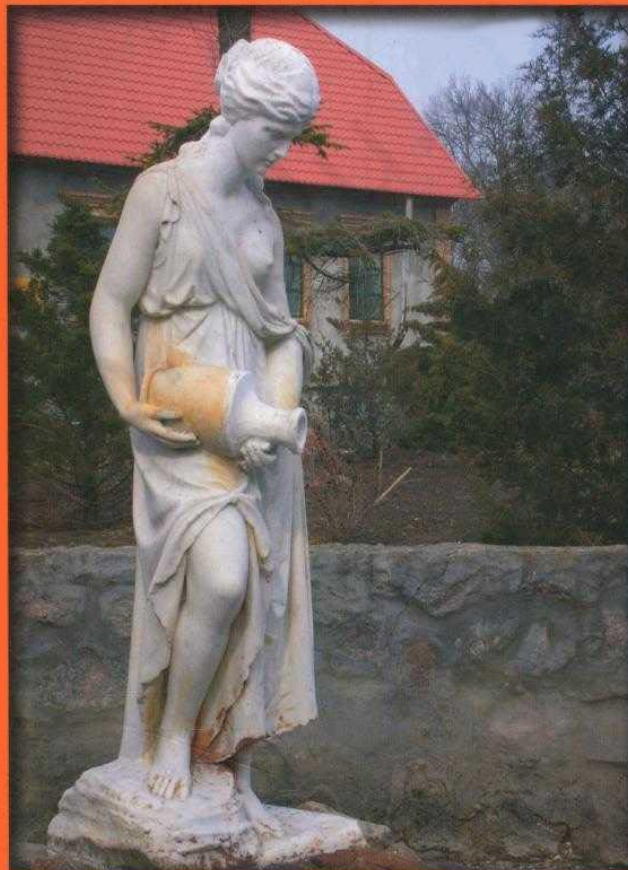

Пам'ятки Ієраїчч

НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ

1-2009

1 – 2009

РІЧНИК X • ЧИСЛО 1

Видання
започатковано 2000 року
Виходить що три місяці

Засновник і видавець:

Анатолій СЕРИКОВ,
Міністерство культури
і туризму України

Головний редактор

Олександр РИБАЛКО

Редакційна колегія:

Віктор АКУЛЕНКО

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Сергій БІЛОКІНЬ

Ігор ГИРИЧ

Ольга ГОЛИНСЬКА
(заступник головного
редактора)

Антоніна ЖИХОРСЬКА
(відповідальний секретар)

Віктор КЛОЧКО

Сергій КОТ

Зоя МОЙСЕЄНКО

Леонід ПРИБСГА

Петро РИЧКОВ

Валентина РУБАН

Павло РУДАВСЬКИЙ

Михайло СЕЛІВАЧОВ

Василь СЛОБОДЯН

Дмитро СТЕПОВИК

Петро ТРОНЬКО

Олександр ФЕДУРУК

Валентин ШТОЛЬКО

Представник у Львові
Ярослава ПАВЛИЧКО
(Національний музей
імені Андрея Шептицького)

Державне підприємство
„Газетно-журнальне
видавництво Міністерства
культури і туризму України”

© Пам'ятки України.
Науковий альманах, 2009.
Усі права застережено

Пам'ятки України

НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ

АКЦЕНТ

Лідія Голубчик, Ганна Голубчик

Розбудова пам'яткоохоронної галузі:
практика Дніпропетровщини 2
Мартиролог новочасний 9

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА

Олександр Харлан

Містобудівні й архітектурні особливості
слободи Половиці 10

Валентин Старостін

Український стиль в архітектурі
Катеринослава й околиці. Огляд пам'яток 17

Варфоломій Савчук, Валентин Старостін

Дніпропетровський національний університет:
від перших будівель до сучасного
університетського містечка 30

САДИБИ, МАЄТКИ І ПАРКИ

Микола Чабан

Маєток Котівка 48

Сергій Дяченко

Маєтки родини Фальц-Фейнів 54

ПАМ'ЯТКИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Геннадій Пінігін, Жанна Пожалова, Ніна Ольшанська

Миколаївська астрономічна обсерваторія 70

ФОРТЕЦІ Й ЗАМКИ УКРАЇНИ

Дмитро Кравець

Бахмутська фортеця 82

РОБІТНЯ РЕСТАВРАТОРА

Тетяна Тимченко

„Дні наші наче тінь на землі...”
Нова атрибуція картини з фондів Луганського
обласного художнього музею 88

ПАМ'ЯТКИ І ПРАВО

Сергій Кот

Розвиток міжнародно-правових засад
реституції культурних цінностей
у 1943–1947 роках 94

IN MEMORIAM

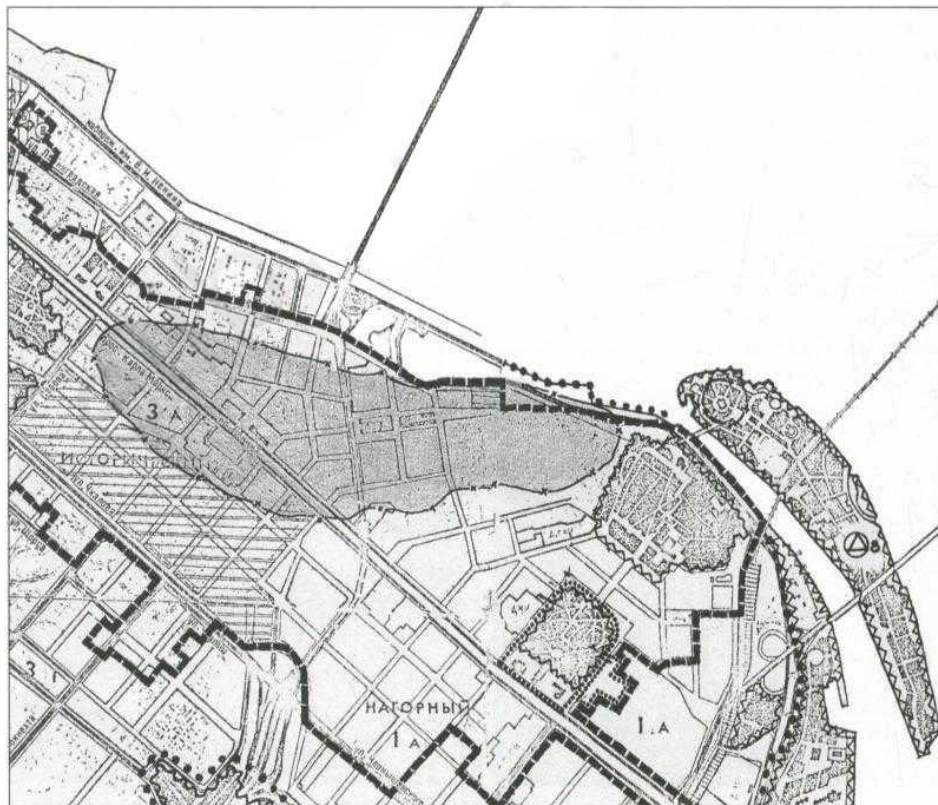
Ігор Гирич

Олександр Рибалко: редактор і науковець 108

Пропоноване число журналу – останнє, сформоване
головним редактором часопису Олександром Рибалком,
який 5 січня ц.р. передчасно пішов з життя.

МІСТОБУДІВНІ Й АРХІТЕКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОБОДИ ПОЛОВОЦІ

Дослідження історичних ландшафтів ареалу сучасного Дніпропетровська являє собою окрему специфічну частину вивчення культурної спадщини потужного урбаністичного центру. Інтенсивне освоєння ділянок під нову забудову, природні ризики та багато інших чинників серйозно загрожують цій спадщині. На жаль, містобудівна історія краю за козацької доби майже не була об'єктом наукових досліджень. У сучасній українській літературі, присвяченій вивченню архітектури й містобудування різних регіонів країни, відомостей про історичні поселення на теренах Дніпропетровська обмаль. У цій статті ставимо за мету подати результати роботи, виконаної на основі літературних і картографічних джерел, щодо локалізації місцезнаходження та реконструкції архітектурно-розпланувальних особливостей одного з таких поселень – слободи Половиці, яка протягом другої половини XVIII століття містилася в низовинному районі сучасного центру Дніпропетровська.

Зона охорони археологічного культурного шару слободи Половиці (видовжена сіра пляма). За „Проектом комплексных зон охраны г. Днепропетровска. 1992 г.“ (схема „Ландшафт, планировка, застройка, археология“). Незважаючи на наявність „приблизно“ охоронної зони в центральній частині міста, археологічні дослідження на цій території не провадилися до 2004 р.

З історії Українського Півдня добре відомо що Дніпровський водний шлях формував природні межі системи залюднення і освоєння земель Надпорожжя та й Нижньої Наддніпряни в цілому¹. Між IX і XVIII століттями тут відбувалася послідовна зміна системи розселення із сільської на мішану (сільсько-містечкову). Публікації з історії Катеринослава–Дніпропетровська вказують приблизне місце виникнення перших зимівників і розвитку слободи – під покровом крутої гори біля закруту Дніпра².

Археологічні знахідки засвідчують заселення прилеглих до колишньої слободи територій з давніх часів. У парку ім. Т. Шевченка (колишній Потьомкінський сад) знайдено залишки неолітичного поселення (VI–IV тис. до н.е.)³, також обстежено рештки споруд доби міді й бронзи⁴, а на сучасній вулиці Барикадній виявлено залишки скіфського поселення⁵.

Поки що достеменно невідомо, коли на території майбутньої слободи постали перші зимівники. Утім маємо свідчення Лазаря Глоба, який 1743 року оселився навпроти острова Монастирського на Дніпрі, а неподалік його житла заселялася Половиця⁶. На мапі Дебоскета 1751 року Половицю вже зазначено як слободу⁷, що промовляє за значний розмір поселення й численність його мешканців.

Надпорожжиста демоекосистема за характером розподілу населених пунктів належить до типу густонаселених дисперсно-концентрованих систем мішаного під-

варіанта (з поєднанням групових систем населених місць і автономних поселень). На історичній карті сучасного Дніпропетровська це добре простежується.

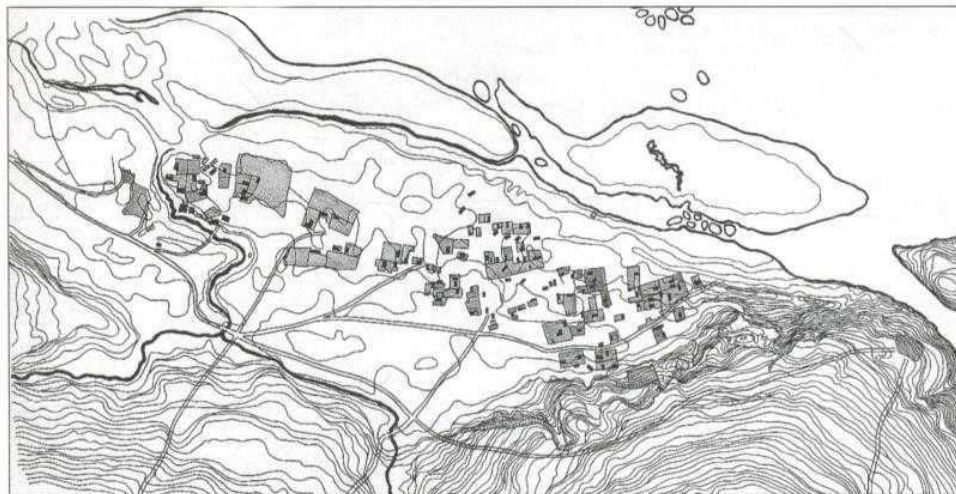
За структурою розселення дніпровонадпорожжисту розселювальну систему залічуємо до підтипу *смугових*, а за взаємозв'язком з ландшафтом – до різновиду *приводоймищних* – з малюнком структури поселення, що цілковито відповідає малюнкові ландшафту.

Відповідно до історичних і природно-географічних умов поселення Половиця, як і більшість поселень на цій території⁸, було приводоймищним. Водночас на вибір ділянок для його розміщення, а саме на рівнинній місцевості, вплинула спеціалізація господарської діяльності людності, зорієнтована переважно на садівництво й хліборобство.

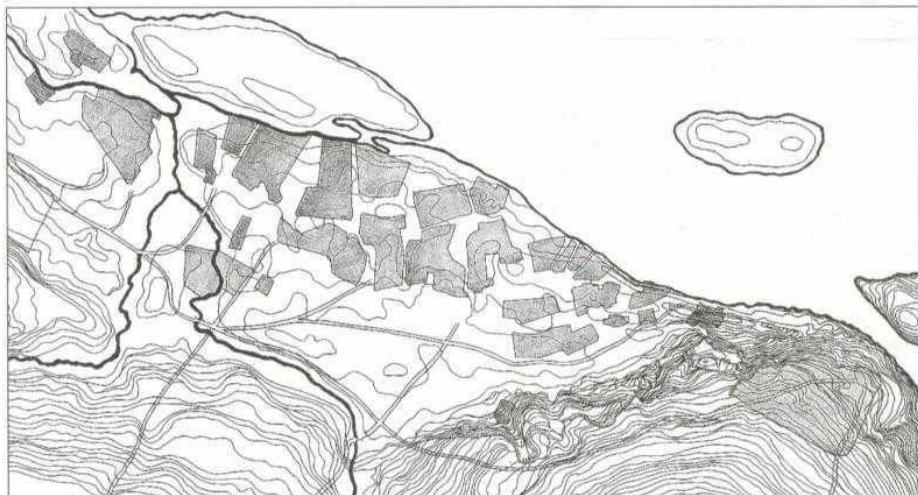
Нарівні з річкою формування Половиці визначалося й транспортною мережею, що підтверджують картографічні джерела. Однак поселення не можна назвати придорожнім, бо транзитні шляхи пролягали осторонь.

Віховими подіями в історії Половиці були татарські напади 1768 і 1769 років.

За одними джерелами, слобода тоді вціліла⁹ й навіть збільшилась¹⁰, інші вказують на те, що її було спалено¹¹. У той час «...Половиця, згідно з пам'ятками й розповідями, що дійшли до нас, була зовсім пуста й, крім льохів, не мала ніякого житла <...> Козаки запорозькі мали звичку ...копати собі нори й ховалися в підземних ходах...»¹² Отже, спочатку по-

Слобода Половиця з плану Саксаганського повіту Новоросійської губернії 1778 р. на сучасній топооснові. Прорис О. Харлана

Слобода Половиця з проектного плану губерньського міста Катеринослава 1786 р. на сучасній топооснові. Прорис О. Харлана

селенці викопували льохи й землянки, пізніше, після знищення Запорозької Січі, „...багато хто із запорозького козацтва пішов у Половицю як слободу, далеку від битого козацького шляху...”¹³, й почали будувати по кутках курені й хати. Дуже швидко поселення розпросторилося по беругу Дніпра. Ось як згадувала Половицю одна з колишніх мешканок у середині ХІХ сторіччя: „Хати були великі і малі, тіки тоді плани (садиби) були великі <...> Городи були од гори, де Собор, та аж до

самісінького Дніпра <...> По горі стояли вітряки, криті очеретом”¹⁴. Деякі автори згадують ще воляні млини, майстерні, базар¹⁵, утім інші твердять, що „...не було тут майданів, вулиць, провулків, мало скидалася Половиця на звичайне сільце...”¹⁶

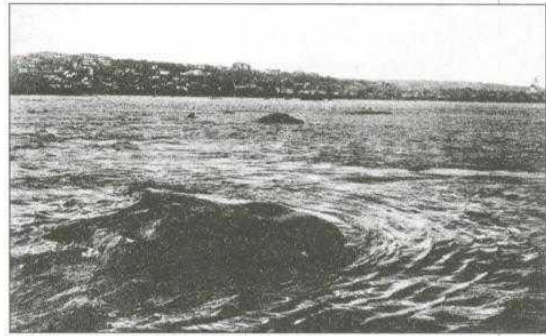
Тим часом цілком певне джерело для з’ясування містобудівних особливостей Половиці становлять картографічні матеріали другої половини ХVІІІ століття. Так, план Саксаганського повіту 1778

Розміщення житлових кварталів слободи Половиці за картографічними джерелами 1778–1786 рр. на сучасній топооснові міста Дніпропетровська. Прорис О. Харлана

року¹⁷ відображає тогочасний стан її розпланувальної системи. Добре видно, що поселення („деревня Половица“) містилося на мальовничій низовинній ділянці Дніпрового берега. З південної і східної сторін від Половиці починалося підвищення, у двох місцях розрізане величезними давніми балками, якими текли невеличкі річечки. Зливаючись в одне русло, вони утворювали річку. Як вважають сучасні дослідники, саме ці дві річечки дають початок річці Половиці. Проте Д. Яворницький був іншої думки, стверджуючи, що ця річка „...починалася по-теперішньому від Озерного базару, спершу одним жолобом, ішла по проспекту, де тепер канава, потім, поступово вхилиючись ліворуч, сполучалася з іншим жолобом, який витікав із Жапдармської балки (колишньої Казначейської), далі йшла вже одним жолобом, близько верстви завдовжки, рівнобіжно до Дніпра“¹⁸. Зливаючись, річка утворювала величезне коліно із заходу на схід і вливалася в Дніпро. Від основного Дніпрового річища берегову лінію відокремлювали численні острови й великий півострів, утворюючи затишну водну місцину перед поселенням.

Добре видно, що первісне поселення, зародок майбутньої слободи, лежало на східній стороні показаного на мапі населеного пункту, бо саме в цій частині найбільша густота вуличної мережі й щільність забудови. Західна частина має характерну для неукріплених слобід велику нарізку ділянок значних розмірів і низьку щільність забудови.

Панорама міста Катеринослава (від Потьомкінського саду до Успенської церкви). Сер. 1920-х рр.

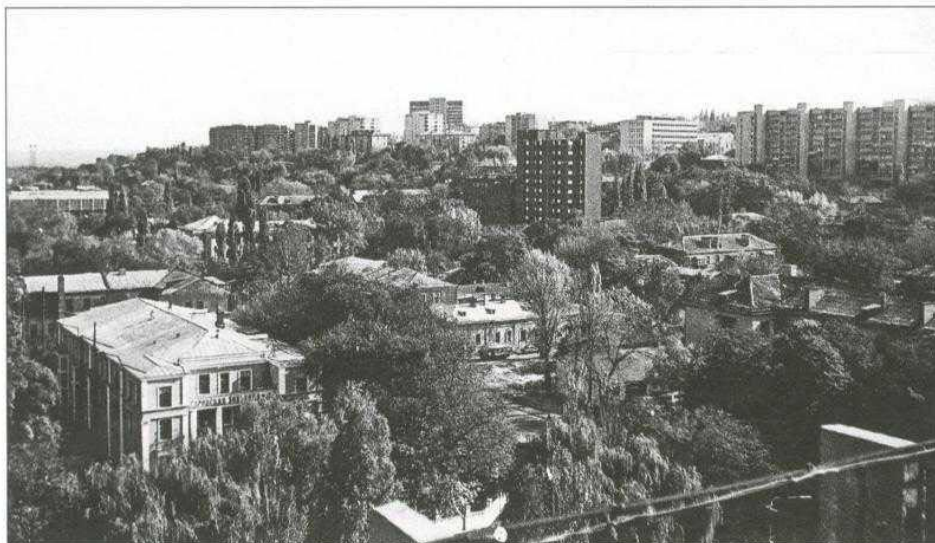

Забудова „Каміння“ Східна частина колишньої слободи Половиці. 1930-ті рр.

Досить чітко окреслено й окремо розташовані кутки. Уявлення про перших з них і їхніх мешканців дають спогади Микити Коржа: „Когда зашли предки Коржа в сию Украину, в Новые Кодаци, на месте Половицы не более было шести хат и жили хозяева зимовниками: 1) Крошко (на месте, где ныне гимназия); 2) Запорожец Андрей Токарь (где ныне дом

Найдавніша частина Катеринослава – площа навколо Успенської церкви. 1890-ті рр.

Забудова неподалік колишньої Успенської церкви (10-та міська лікарня). 1990-ті рр.

штаб-лекаря Родє); 3) Лазарь Глоба. Глоба жил на том самом месте, где ныне светлейшего дом и казенный сад, внизу над Днепром, под скелею <...> с ним (т. е. Глобою. – О. Х.) еще жил один козак женатый, Игнат Сидорович Каплун; а тут же и мой собственный (Коржев. – О. Х.) дом был и мы жили все трое с своими семействами в одной хате под одною крышею, в коей было два отделения, т. е. две избы. На том ныне месте устроена караулка для сторожей и часовых солдат, кои теперь караулят казенный сад и живут в караулке у берега над самым Днепром <...> о прочих трех козаках, кои жили здесь, по соседству с нами, зимовниками, а равно и о именах их и прозвищах, не помню”¹⁹

Попри фрагментарне розміщення вцілілої або відновленої після татарських

пападів забудови, на плані добре простежується процес функційної диференціації. Треба зауважити, що загалом у тогочасних диференційованих поселеннях спостерігалася значно більша різноманітність видів функційних зон і варіантів їх комбінацій. Траплялися зони громадських центрів з культовими спорудами і їхніми комплексами, побутові, складські (групи клушів і льохів), недиференційовані побутові (з будівлями для худоби та загорожами), а також суто промислові (будівлі для сушіння й обмолоту збіжжя) зони, що здебільшого безпосередньо межували з житловою забудовою.

Говорячи про форму цього поселення, варто звернути увагу на переважання стрічкових структур, частково або повністю підпорядкованих природній підоснові чи транспортній мережі.

Щодо характеристики забудови житлових зон Половиці, то її статистично-типологічний аналіз указує на те, що як недиференційовані (житлово-промислові), так і багатофункційні (тільки житлові) зони опиняються під повним або частковим впливом природних і штучних структуротвірних елементів. План 1778 року відображає в житловій зоні внутрішній простір (центральну площу), який не повністю замкнений і має візуальний доступ до забудови сусіднього кутка.

Характеристику житлових зон поселення дають змогу істотно доповнити результати аналізу композиційних способів

Вулиця Ливарна – вигляд під час зведення нових будинків. Поч. 1990-х рр.

їх акцентування. Населений пункт, який має архітектурні доміпанти на межі житлової забудови і у напрямку її головної осі, м'яко і толерантно вписується до навколишнього середовища.

Розставлення архітектурних акцентів усередині житлової забудови з орієнтацією на них фасадів житлових будинків пов'язане з тенденцією до посилення ролі штучного середовища в житті козацького населення на противагу значному впливові суворих природних умов Українського Степу. А збереження традиційного способу периферійного розміщення акцентів (або використання природних), імовірно, було зумовлене бажанням розв'язати суто утилітарні завдання, оскільки доміпантами послуговувались як напрямними орієнтирами під час руху річкою. Зокрема хочеться звернути увагу на те, що найстаріша вулиця Дніпропетровська (сучасна Ливарна) зорієнтована на природну доміпantu – найвищу точку Монастирського острова, і це простежується навіть на планах Половиці.

Щоб з'ясувати реальне розташування Половиці, вдалося прив'язати картографію 1778 року до сучасної топографії. Внаслідок історичних процесів уже в той час розпланувальна вісь центральної площі з вулицею була на сучасному місці. За даними 1779 року, у слободі налічувалося 125 дворів²⁰. Забудова тоді тягнулася довгою смугою вздовж Дніпра з південного сходу на північний захід. Найдавніша частина Половиці з центральним майданом містилася в районі теперішньої вулиці Ливарної. Починалася вона від сучасної рози вулиць Кам'яної і Набережної, пролягала через площу Д. Бедного в напрямку вулиць Глиники (південна межа) і Плеханова (північна межа) й виходила на берег річки Половиці в районі сучасної рози вулиць Словацького та Плеханова. На протилежному березі Половиці була лише одна садиба, – на трасі вулиці Словацького, неподалік сучасного театру опери і балету.

У процесі розвитку поселення в окремих його кутках сформувалися вулиці та майдани. Нові споруди зводилися відповідно до загальної ідеї поселення або кутка. На центральному майдані були влаштовані торговельні ряди й майстерні ремісників. Житлові будинки заможних мешканців будували з дерева, частіше зустрічалися плетені хати, обмазані глиною, та

напівземлянки. Дві зони з дерев'яними промисловими спорудами (млини, вітряки) утворилися на півдні (вздовж річки) і півночі (на схилі пагорба). На південній стороні Половиці посеред величного майдану майстер із слободи Кам'янки Данило Дерев'янку у 1780–1783 роках збудував дерев'яну церкву в ім'я Петра і Павла.

Ще одне вірогідне джерело, що кидає світло на стап забудови слободи Половиці – це проєктний план губернського міста Катеринослава 1786 року²¹. Його у своїх працях використовували місцеві дослідники С. Ревський і М. Кавун²².

Менше ніж за десять років площа слободи зросла майже вдвоє. На плані бачимо, що квартали північної сторони витягнулися в напрямку до Дніпрового берега, натомість південна сторона (ниж – вул. Глиники) лишилася незмінною. У північно-західному напрямку слобода теж витягнулася, окремі садиби розмістилися вздовж сучасної вулиці Ленінградської навпроти теперішнього будинку-музею О. Блаватської.

Кутки слободи теж побільшали. Кожний з них має окремий під'їзд, центральний майдан, вулична мережа їх – проста. На жаль, на плані 1786 року позначено лише межі кварталів, але не відображено забудови.

Впадає у вічі зміна напрямку плину річок, що текли зі старовинних балок, утім для розпланувальної схеми поселення це не мало великого значення.

Після локалізації на підставі писемних і картографічних матеріалів слободи Половиці виникає потреба в археологічних розвідках центральної її частини. Для віднайдення решток фундаментів першої дерев'яної церкви доцільно дослідити місце сучасної площі Д. Бедного зі сквером на вулиці Ливарній.

Подальше ретельне археологічне вивчення залишків підмурків, колишніх місць майданів уможливить професійну реконструкцію зовнішнього вигляду не тільки старовинної церкви, а й інших давніх будівель козацького поселення. Здобутий матеріал допоможе докладніше визначити розпланувальні й архітектурні особливості центральної частини Половиці.

Підбиваючи підсумок, можна констатувати, що слобода Половиця мала низку специфічних рис, які в комплексі дають

зможу виокремити її територію для історико-археологічної зони (або зони охоронного культурного шару) і в першому наближенні виявити межі давнього поселення. На цьому, звісно, робота не закінчується. На черзі аналіз обсягово-розпланувальних структур козацьких садиб, житлових і господарських споруд, а також їхніх конструктивних і декоративних елементів та деталей. Пізніше на цих матеріалах можна буде створити повнішу архітектурно-містобудівну картину Півдня України.

ПРИМІТКИ

¹ Археологія Української РСР. Ранньослов'янський та давньоруський період. – К., 1975. – Т. 3. – С. 71; Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – Москва, 2001. – С. 94.

² Швидковський О.А. Днепропетровск. – Москва, 1960. – С. 7, 8; Шатров М. Город на трех холмах. – Днепропетровск, 1969. – С. 8.

³ Добровольский А.В. Чаплинский могильник // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1953. – Вып. 2. – С. 74, 75.

⁴ Макаренко Н.Е. Археологические исследования 1907–1909 годов. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 104–106. – (Известия Императорской археологической комиссии. Вып. 43); Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // Советская археология. – 1960. – № 4. – С. 31.

⁵ Спицын А.А. Мои научные работы // „Seminarium Kondakovianum”: Сборник статей по археологии и византистведению. – Прага, 1928. – Вып. 2. – С. 336.

⁶ Бедлов В. К биографии Лазаря Глобы // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 318. Див. також: Кавун М.Е. До історії формування міста Катеринослава у другій половині XVIII ст.: (Слобода Половиця та її населення) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36 статей. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 36, 41.

⁷ Старостін В. Столиця Степового краю Дніпропетровськ: Нариси з історії краю. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 41.

⁸ Харлан О.В. Природнокліматичні та територіально-історичні передумови виникнення архітектурно-планувальних традицій на території колишніх Вольностей Запорозьких // Історія і культура Придніпров'я. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 3. – С. 117.

⁹ Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К., 1995. – С. 66.

¹⁰ Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринослав-

ской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Днепропетровск, 2000. – С. 149.

¹¹ Старостін В. Знач. праця. – С. 41.

¹² Милославский В.И. Половица // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 8. – С. 67.

¹³ Там само.

¹⁴ Старостін В. Знач. праця. – С. 41.

¹⁵ Новицкий Я. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные на Екатеринославщине (1875–1905 гг.) // Народная память о казачестве. – Запорожье, 1991. – С. 32, 33, 35.

¹⁶ Шатров М. Знач. праця. – С. 9.

¹⁷ План Новороссийской губернии Саксаганского уезда, течение р. Днепра (правый берег) 1778 г. от местечка Новые Кайдаки до местечка Старые Кайдаки (9 частей) // Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 24100.

¹⁸ Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989. – С. 38.

¹⁹ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842 (Репринт: Днепропетровск, 1991). – С. 35, 36.

²⁰ Макаревский Ф. Знач. праця. – С. 150.

²¹ План вновь прожектированного для нового устроения губернского города Екатеринослава при реке Днепре по течению с правой стороны у слободы Половицы, сочинен 1786 году апреля // РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 1. – Спр. 21931. – Арк. 1.

²² Ревський С.Б. Про атрибуцію перших планів м. Катеринослава // Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 55–57; Кавун М.Е. Долгий век Екатеринослава (конец XVIII – середина XIX века) // Днепропетровск: Архитекторы. – Киев; Днепропетровск, 2006. – С. 29.